

АБОРТИ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: МОДЕРНІЗАЦІЯ VS ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА

Кругляк М. Е.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук

Державного університету «Житомирська політехніка»

ORCID ID: 0000-0003-3837-0982

У статті розглянуто ставлення суспільства підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. до абортів крізь призму протистояння цінностей традиційної культури з її засудженням абортів як гріха дітовбивства та нових урбанізаційних віянь, що виправдовували штучний викидень. Продемонстровано зростання кількості зроблених абортів як засобів штучного переривання вагітності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., що стало закономірним наслідком деформації інституту сім'ї на тлі модернізаційних процесів. Проаналізовано причини, що штовхали жінок вдаватися до абортів: якщо серед сільських дівчат основною причиною був страх бути покараною громадою за дошлюбні статеві стосунки або подружню зраду, стати ізгоєм (покриткою) тощо, то серед міських мешканок домінував саме матеріальний чинник (неможливість прогодувати велику кількість дітей). Паралельно із цим визначено, чому аборти мали низьку популярність серед селянок (сильні позиції християнського вчення про дітовбивство, висока ймовірність смерті під час операції, домінування культури жінки-матері). Наведено способи переривання вагітності (механічні і хімічні). Показано кримінальну відповідальність жінок та акушерок за штучний викидень. Автор наводить значний статистичний матеріал щодо кількості засуджених за кримінальний аборт не лише у Російській імперії, а й у світі, а також наводить приклади боротьби громадськості за декриміналізацію абортів. Законодавство Російської імперії початку ХХ ст. демонструє значно лояльніше ставлення до жінок, що вдалися до штучного переривання вагітності, враховуючи нові реалії та виклики часу. Та й ймовірність покарання за аборти була невисокою, адже, з одного боку, більшість викиднів робилися за бажання самої жінки добровільно, а тому справи зрідка направлялися до суду, хіба що в разі смерті жінки під час операції, а з іншого – присяжні засідателі часто виправдовували абортіваних жінок та акушерок.

Ключові слова: аборт, штучний викидень, контрацепція, акушерка, традиційна культура, модернізація.

Робити чи не робити аборт? Ця проблема в наш час набула соціального і політичного звучання, адже в деяких країнах світу аборти є забороненими. Дискусія довкола того, чи має жінка право переривати вагітність, триває й досі, і щоразу знаходиться чимало аргументів як «за», так і «проти». Яскравим прикладом сучасності може слугувати Польща, де в жовтні 2020 року Конституційний суд ухвалив рішення про повну заборону абортів і цим призвів до акцій громадського осуду та падіння рейтингів правлячої партії [28].

У незалежній Україні аборти офіційно не заборонено. Тим не менше у ХІХ – на початку ХХ ст. ситуація була зовсім іншою: штучне переривання вагітності було карною справою. Однак навіть це не зупиняло жінок ризикувати власним життям і позбавлятися дитини, спричиняючи викидень. Саме тому ця проблема є надзвичайно актуальною в наш час.

Вивченням ставлення до абортів у ХІХ – на початку ХХ ст. займалися як дорадянські, так і сучасні науковці. Серед дорадянських дослідників назовемо В. Лінденберга [19], в монографії якого знайдено чимало статистичних відомостей про аборти у світі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У наукових розвідках українських істориків І. Ігнатенко та О. Кісь [11; 12; 16] розглянуто уявлення про аборт у традиційній українській культурі; в публікаціях російських істориків І.С. Кона [17], В.Б. Безгіна [2], Б.Н. Миронова [20] приділено увагу абортіві як закономірному явищу життя російського суспільства кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Для комплексного висвітлення проблеми було використано такі джерела, як архівні матеріали з фондів Державного архіву Житомирської області, одиниці перепису м. Києва 1874 року [14], публікації в періодичній пресі (газети «Киевлянин», «Южный край», «Волынь»), спогади [24].

Мета статті – визначити місце абортів в повсякденному житті жінки підросійської України XIX – початку XX ст. на тлі протистояння традиційної та урбаністичної культури, довести закономірність декриміналізації абортів.

Аборт як спосіб контролю за дітонародженням офіційно був забороненим у Російській імперії. Розглянемо, як змінилася міра покарання за цей злочин. В «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» (1845) «плодовигнання», або «злочинний викидень», розглядалося як дітовбивство, але в ранньому періоді розвитку немовляти. У статті 1933 читаємо: «Кто, с ведома и по согласию самой беременной женщины, употребит с умыслом какое-либо средство для изгнания плода ея, тот за сие подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке на поселение в отдаленнейших местах Сибири, а буде он по закону не изъят от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 22 сего Уложения для первой степени наказаний сего рода... Сама беременная женщина, которая, по собственному произволу или по согласию с другим, употребит какое-либо средство для изгнания плода своего, подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке в Сибирь на поселение, а буде она по закону не изъята от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 22 для второй степени наказаний сего рода» [26, с. 748]. Стаття 22 конкретизує: «Степень 1. Ссылка на поселение в отдаленнейших местах Сибири; наказание плетьюми от двадцати до тридцати ударов. Степень 2. Ссылка на поселение в местах Сибири не столь отдаленных; наказание плетьюми от десяти до двадцати ударов» [26, с. 7].

За часів правління імператора-ліберала Олександра II міра покарання за аборт дещо зменшилася, хоча від заслання в Сибір законодавець не міг відмовитися. В «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных, с приведением статей других томов Свода законов, на которые сделаны ссылки и указания в этом уложении» (1866) читаємо: «Кто, с ведома и по согласию самой беременной женщины, употребит с умыслом какое-либо средство для изгнания плода ея, тот за сие подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке на поселение в отдаленнейших местах Сибири... Сама беременная женщина, которая, по собственному произволу или по согласию с другим, употребит какое-либо средство для изгнания плода своего, подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке в Сибирь на поселение» (стаття 1462) [27, с. 480–481].

Тим не менше на початку XX ст. ставлення до абортів змінилося кардинальним чином. Процеси урбанізації і модернізації поставили на порядок денний необхідність суттєвого пом'якшення покарання за аборти. «Новое Уголовное уложение» (1903) замінило заслання в Сибір на ув'язнення: «Мать, виновная в умерщвлении своего плода, наказывается: заключением в исправительном доме на срок не свыше трех лет» (стаття 465). Стаття 466: «Виновный в умерщвлении плода беременной наказывается: заключением в исправительном доме... Если умерщвление плода учинено врачом или повивальною бабкою, то суду предоставляется воспретить виновному практику на срок от одного года до пяти лет и опубликовать приговор... Если умерщвление плода учинено без согласия самой беременной, то виновный наказывается: каторгою на срок не свыше восьми лет» [22, с. 148–149].

До прикладу, у 1901 р. київську акушерку О. Георгієвську було засуджено до позбавлення всіх прав та ув'язнено на чотири роки. Причина полягала в тому, що після штучного викидня від зараження крові померла її пацієнтка [4; 15]. У періодичній пресі початку XX ст. знаходимо й приклади виправдання акушерок. Так, у січні 1901 р. Київський окружний суд (присяжні) виправдав бабу-повитуху, австрійську піддану Марцелію Добржинецьку, яку обвинувачували у смерті селянки Уляни Зайцевої, що настала після штучного викидня [5]. Додамо, що не так просто було довести факт вагітності жінки та здійснення нею викидня, зокрема коли йшлося про сільську місцевість. Серед матеріалів Державного архіву Житомирської області знаходимо чимало закритих справ, коли обвинувачених в аборті селянок виправдовували через неможливість довести факт їхньої вагітності (часто були безсилі навіть баби-повитухи) [6; 7; 8].

Попри подібні суворі юридичні покарання винних в аборті, жінки все одно зверталися по допомогу до акушерок та баб-повитух. Газета «Киевлянин» (1907) повідомляла: «По Бульонской ул., в д. № 53, скоропостижно умерла мещанка Татьяна Барановская, 35 лет. Дознанием установлено, что покойная, находясь в периоде беременности, пыталась при содействии Феклы Х-ской вытравить плод. Труп умершей отправлен в анатомический театр. Дело поступит на усмотрение судебной власти» [25].

Офіційна статистика фіксувала невелику кількість штучних викиднів як у Російській імперії, так і у світі. За даними Гедрена, 1865 року в Австрії здійснено 37 абортів, у Великобританії – 35, у Пруссії – 21, у Франції та Баварії – 20, в Іспанії – 11. Водночас, за даними В. Лінденберга, в США на початку XX ст. за рік робили до 100 тис. абортів, з них 6000 закінчувалося летально; в Нью-Йорку – до 80 000 абортів, з яких лише 0,1% доходили до суду; в Чикаго – 6000–10 000 абортів, в основному на них наважувалися заміжні жінки. Один викидень припадав на 9–10 вагітностей. Та й засуджених

за аборти було небагато. У Франції з 1851 по 1865 р. притягнуто до кримінальної відповідальності 1143 особи (294 чоловіки та 849 жінок), з них 148 були лікарі та акушерки. За 1865–1869 рр. засуджено було вже 254 особи (187 жінок і 67 чоловіків) [19, с. 62–64].

Таблиця 1

Кількість засуджених за аборти у Франції, Німеччині та Російській імперії (1892–1905) [19, с. 64]

Рік	Франція		Німеччина		Російська імперія	
	обвинувачено	засуджено	обвинувачено	засуджено	обвинувачено	засуджено
1892	97	35	445	330	19	4
1893	80	27	402	313	14	5
1894	69	29	531	402	17	3
1895	94	26	537	361	14	7
1896	79	23	557	403	15	5
1897	49	24	640	458	19	5
1898	65	26	529	376	30	9
1899	60	23	569	395	26	17
1900	73	28	539	411	24	9
1901	63	26	Дані відсутні	454	33	8
1902	Дані відсутні	Дані відсутні	Дані відсутні	558	20	10
1903				575	32	13
1904				634	23	5
1905				549	14	8

За даними російської карної статистики, із засуджених за аборти в 1895–1904 рр. було 92 особи (21 чоловік і 71 жінка). Серед жінок 33 – не одружені, 24 – одружені, 12 – вдови, 2 – розлучені. З усіх 92 засуджених неграмотних – 45, грамотних – 40, з початковою освітою – 3, із середньою освітою – 2, з вищою освітою – 2 [19, с. 72]. Тим не менше кількість засуджених за аборт у Російській імперії після 1910 року зростає: 1910 р. – 20 осіб, 1911 р. – 28, 1912 р. – 31, 1913 р. – 60, 1915 р. – 40, 1916 р. – 51 [1, с. 18].

У Швеції на 100 тис. мешканців в середньому абортів було: 1851–1880 рр. – 3,04; 1881–1890 рр. – 6,66; 1891–1900 рр. – 19,0. У Російській імперії в 1901–1905 рр. на 100 тис. мешканців обвинувачувалося 0,1–0,24, а засуджувалися 0,03–0,09 [19, с. 64–65]. На тлі Західної Європи відсоток покараних за аборти в Російській імперії дійсно є невеликим.

У газетах кінця ХІХ – початку ХХ ст. знаходимо чимало оголошень про т. зв. «родильные приюты» і «женские лечебницы», не кажучи вже про послуги акушерок. До прикладу, у випуску № 5561 від 15 березня 1897 р. харківської газети «Южный край» розміщено 5 оголошень подібного роду: «Женская лечебница и родильный приют доктора Гринберга. Прием больных с акушерскими, женскими и внутренними болезнями в лечебницу во всякое время. Отдельные комнаты со всеми приспособлениями для больных и секретных беременных. Екатеринославская ул., № 12»; «Родильный приют акушерки Дагаевой для секретно беременных рожениц (действует с 1883 года). Екатеринославская, дом Додукалова, № 8, кв. № 3, во дворе»; «Акушерка Маркова принимает на квартиру секретно беременных и рожениц. Угол Екатеринославской и Ярославской, парадный ход с Ярославской, д. Гутырь, № 19, кв. № 4»; «Акушерка Винклер-Суровская имеет помещение для секретно беременных и рожениц. Рымарская ул., № 15, кв. № 5»; «Акушерка Кодьева предлагает свои услуги в секретных случаях, помещение со всеми удобствами для беременных и рожениц. Старо-Московская улица, д. Сабо, № 51» [23]. До слова, одноденний перепис Києва від 2 березня 1874 р. зафіксував 184 баби-повитухи у місті, ще 2 проживали на околицях [14, с. 243].

Таким чином, жінка, яка бажала зробити аборт, могла знайти адресу акушерки, просто прочитавши про це в газеті, або ж скористатися довідниками – взяти хоча б «Календарь справочную и адресную книгу г. Киева» [13]. Чому ж тоді влада не реагувала на подібні дії, адже аборти було юридично забороненими? Напевно, йдеться про небажання її це робити згори або про корумпованість на місцях. Тим не менше формально певні заходи контролю з боку поліції здійснювалися. Зокрема, газета «Волянь» (Житомир) улітку 1896 року повідомляла про те, що «фактический контроль над деятельностью частных родильных приютов, по слухам, предполагается учредить в городах, и вопрос об этом уже решен в высших правительственных сферах. Контроль этот предполагается... возложить на особого инспектора» [21].

А от у сільській місцевості, на думку Ірини Ігнатенко, баби-повитухи та акушерки абортів не робили, адже «боялися загубити душу» дитини. Натомість абортами на селі займалися «компанейські жінки» (схильні до вживання алкоголю), які «побували в світі», або ж санітарки міських і дільничних лікарень» [11, с. 152–153].

Які причини штовхали жінок робити аборт? По-перше, у Російській імперії, зокрема в сільській місцевості, де панували традиційна культура й християнська етика, до штучного переривання вагітності ставилися різко негативно, це розцінювалося як гріх. У разі народження дитини неодруженою дівчиною-покриткою на неї та на її сина/дочку чекав громадський осуд, ізоляція, подеколи фізичні розправи [16, с. 194–219]. В. Лінденберг зауважує: «Мотивом здійснення злочинного викидня у більшості випадків є бажання приховати наслідки позашлюбних статевих відносин і цим уникнути ганьби та сорому, пов'язаних із позашлюбною вагітністю, а часто й втрати місця... Одружені жінки звертаються до плодовигнання не лише через бажання приховати позашлюбні зв'язки, але часто і внаслідок небажання збільшити родину або задля уникнення турбот із виховання, а іноді й через острах перед пологами» [19, с. 72]. Професор В. Безгін стверджує, що до штучного переривання вагітності подеколи вдавалися сільські вдови та солдатки. Перші – аби приховати свій сором, другі – боячись помсти з боку чоловіка [2].

По-друге, в ті часи не існувало надійних засобів контрацепції. Лише з 1890-х рр. для регулювання народжуваності в містах заможні й освічені люди стали активно застосовувати презервативи, що вільно продавалися в аптеках, магазинах медичних інструментів та гумових виробів [10]. Проте до використання презервативів негативно ставилися лікарі й тогочасні «моралісти». Оглядач газети «Врач» А. Г. Боряковський 1893 року зазначав, що презервативи, як і перерваний статевий акт, є настільки шкідливими для здоров'я, що «краще уж совсем отказаться от полового сношения, чем умножать горе болезнями» [17, с. 107].

Третьою й найголовнішою причиною саме на початку ХХ ст. можна назвати матеріальні труднощі. 12 вересня 1901 р. в окружному суді Києва слухалася справа акушерки Олімпіади Георгієвської, яку обвинувачували у здійсненні штучного викидня в Тетяни Кубарської, внаслідок чого остання померла. Як з'ясувалося під час слідства, в Кубарської було четверо дітей, прожити на 100 руб. зарплати чоловіка було складно, тож Тетяна вирішила не народжувати п'яту дитину [4; 15]. Для багатьох жінок, що проживали в місті, поява дитини в молодому віці могла зашкодити кар'єрі, навчанню, безтурботному проведенню вільного часу тощо. Зокрема, наречена тоді ще студента-медика Михайла Булгакова Тетяна Лаппа, яка сама здобувала освіту на Київських вищих жіночих курсах на початку ХХ ст., напередодні вінчання зробила аборт, витративши на операцію гроші, що призначалися на придбання весільної сукні. «Ніяк не можна було залишати...», – зазначала вона у спогадах [24, с. 36]. Насамкінець не слід забувати, що не всі одружені жінки, зокрема представниці міської еліти, залишалися вірними своїм чоловікам у шлюбі. А тому аборти й таємне народження дитини у відповідних «родильних убежищах» були звичною річчю для того часу [18].

На думку І. Ігнатенко, сільські жінки запобігали вагітності та вдавалися до абортів украй рідко і лише у крайніх випадках; це була не загальна практика, а винятки. Причинами непопулярності абортів були: 1) аморальність самого вчинку (у народній свідомості існувала непохитна віра в те, що душа в дитини з'являється ще в утробі матері, тому аборти прирівнювалися до вбивства живої людини; жінка, що зробила аборт, на тому світі довіку їстиме своїх ненароджених нащадків або вони їстимуть її саму); 2) острах посмертної долі ненародженої, а тому й нехрещеної дитини (за народними віруваннями, нехрещені діти страждають «на тому світі»); 3) панування у традиційному суспільстві думки про те, що жінка, лише реалізувавши себе як мати, здобувала статус соціально повноцінної особи; 4) висока смертність жінок, які зважувалися на аборт (аборти в домашніх умовах могли проводити за допомогою продовгуватих гострих предметів, таких як веретено та гусяче перо, а це часто могло закінчитися смертю) [11, с. 154–160; 12, с. 225–226].

Зазначимо, що в традиційній українській культурі душі дітей, народжених поза шлюбом і вбитих матер'ю, або душі ненароджених дітей, які загинули внаслідок абортів, називалися потерчатами (страдчатами, страччуками). Вірили в те, що вони літають сім років, благаючи охрещення; якщо ж таку душу не охрестити, то після семи років вона перетворюється на злого духа, літає й лякає вночі людей. На Поділлі вірили, що через сім років потерча стає мавкою чи русалкою [3, с. 172–173].

Попри те, що 1889 року на Третьюму з'їзді Товариства російських лікарів у пам'ять М.І. Пирогова аборт було визнано як «моральне та соціальне зло», час працював на його лібералізацію. У 1910-ті роки лише в Москві робили близько 10 000 абортів на рік. Менше ніж 1% жінок, що зробили аборт, викликалися до суду, з них 75% зазвичай виправдовували [20, с. 181–182]. У Петербурзі кількість абортів зросла з 1897 по 1912 рік у 10 разів [17, с. 107]. За свідченням лікаря А.О. Афіногенова, вже у 1880-ті роки аборти стали входити в практику і в сільській місцевості. А промислові міста на початку ХХ ст. були охоплені «епідемією абортів». «У робітничому середовищі стали

дивитися на штучний викидень як на щось доволі буденне й до того ж дуже доступне». Офіційно в Радянській Росії аборт було легалізовано 1920 р. [20, с. 182, 185].

Які способи переривання вагітності випробовували в ті роки? Із неорганічних речовин найчастіше використовували фосфор білий або жовтий, миш'як, сулему, залізо, азотнокисле срібло, мідь, свинець, сіль, порох, неорганічні кислоти. Зокрема, харківські повії використовували азотну кислоту [19, с. 65–70]. У селах жінки пили ріжки, настій на фосфорних сірниках, селітру, гас, кіновар, миш'як, розчин мисливського пороху із сулемою. Найпоширенішими були механічні засоби переривання вагітності. Аби «вигнати» дитину, сільські дівчата перетягували живіт рушником, мотузками, клали важкі речі, стрибали з висоти, били по животу важкими знаряддями [2].

На рубежі XIX і XX століть медична спільнота і юристи Російської імперії почали висловлюватися за легалізацію абортів, підвищення їх безпеки і поширення контрацепції. Після тривалої полеміки Четвертий з'їзд Товариства російських акушерів і гінекологів (1911) і Дванадцятий з'їзд Пироговського товариства (1913) прийняли ліберальну точку зору, рекомендувавши урядові декриміналізувати штучні аборти, які робилися лікарями. В лютому 1914 р. 38 голосами «за» проти 20 й трьох, що утрималися під час голосування, за декриміналізацію абортів проголосувало Десяте загальне зібрання Російської групи Міжнародного союзу криміналістів. На Пироговському з'їзді контрацепцію назвали єдиною реальною альтернативою абортів [17, с. 108–109; 29, р. 41]. Архівні матеріали дають змогу стверджувати, що в роки Першої світової війни ставлення до абортів стало значно ліберальнішим. У Земсько-медичному звіті Волинської губернії за 1915 рік натрапляємо на такі дані щодо жінок, які робили аборти в пологовому відділенні: залишалось станом на 1.01.1915 р. – 2, вступило – 304, абортовано – 306, виписалося – 300, померло – 3, при цьому лише в трьох випадках аборт робили задля збереження здоров'я матерів, що мали порок серця [9, арк. 24 зв., 25 зв.].

Отже, практика абортів як засобу переривання небажаної вагітності, попри кримінальну відповідальність та громадський осуд, зокрема в сільській місцевості, набуває популярності наприкінці XIX – на початку XX ст. Процеси урбанізації та модернізації диктували нові умови життя й спричиняли зміни в традиційному українському світогляді. До абортів вдаються все частіше – через економічні труднощі, доступність процедури (в містах), острах перед покаранням з боку громади за невпорядковане статеве життя (в сільській місцевості). Законодавство Російської імперії початку XX ст. демонструє значно лояльніше ставлення до жінок, що вдалися до штучного переривання вагітності, враховуючи нові реалії та виклики часу. Та й імовірність покарання за аборти була невисокою, адже, з одного боку, більшість викиднів робилися за бажанням самої жінки добровільно, а тому справи рідко направлялися до суду, хіба що в разі смерті жінки під час операції, а з іншого – присяжні засідателі часто виправдовували абортованих жінок та акушерок. Напевно, саме цим і можна пояснити незначну кількість засуджених за аборти. Скасування заборони на аборти 1920 року можна розглядати як явище закономірне та своєчасне.

Krugliak M. Abortions in the Under-Russian Ukraine in the 19th – early 20th centuries: modernization vs. traditional culture

The article considers the attitude of the society of the Under-Russian Ukraine of the 19th – early 20th centuries to abortion through the prism of confronting the values of traditional culture with its condemnation of abortion as a sin of infanticide, and new urbanization trends that justified abortion. The growth in the number of abortions in the late nineteenth and early twentieth centuries, which was a natural consequence of the deformation of the family institution against the background of modernization processes, has been demonstrated. The reasons that pushed women to have an abortion have been analysed. If among rural girls the main reason was the fear of being punished by the community for premarital sex or adultery, becoming an outcast (single mother), etc., among urban residents the material factor dominated (inability to feed a large number of children). At the same time, it was determined why abortions were low popularity among peasant women (strong positions of the Christian doctrine of infanticide, high probability of death during the operation, the dominance of the cult of the mother). Methods of abortion (mechanical and chemical) are given. The criminal liability of women and midwives for miscarriage is shown. The author provides significant statistics on the number of people convicted of criminal abortion not only in the Russian Empire, but also in the world, as well as examples of public struggle for the decriminalization of abortion. Legislation of the Russian Empire in the early twentieth century demonstrates a much more loyal attitude towards women who have resorted to abortion, given the new realities and challenges of the time. The probability of punishment for abortion was low, because, on the one hand, most miscarriages were made voluntarily, and therefore cases were rarely sent to court, except in the case of a woman's death during surgery, and on the other hand – jurors often acquitted abortions. women and midwives.

Key words: abortion, miscarriage, contraception, midwife, traditional culture, modernization.

Література:

1. Аборты в 1925 году. Москва : Изд. ЦСУ СССР, 1927. 82 с.
2. Безгин В. Б. Инфантицид и криминальный аборт в сельской России: прошлое и современность. URL: http://e-notabene.ru/lr/article_653.html (дата звернення: 16.02.2021).
3. Буйських Ю. Жіночі образи української міфології. Колись русалки по землі ходили... Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 320 с.
4. Дело акушерки Георгиевской. *Киевлянин*. 1901. № 253. 13 сент. С. 3; № 254. 14 сент. С. 3.
5. Дело об искусственном выкидыше. *Киевлянин*. 1901. № 13. 13 янв. С. 3.
6. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 18. Оп. 4. Спр. 419. 60 арк.
7. ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 494. 34 арк.
8. ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 750. 17 арк.
9. ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. 125 арк.
10. Для ухода за больными. *Киевлянин*. 1898. № 62. 3 марта. С. 6.
11. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 224 с.
12. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 240 с.
13. Календарь справочная и адресная книга г. Киева на 1911 год. Киев : Изд. Правления Общества Скорой Медицинской Помощи в Киеве, 1911. 982 с.
14. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года. Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1876. 402 с.
15. Киевская хроника. *Волынь*. 1901. № 203. 16 сент.
16. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2008. 271 с.
17. Кон И. С. Клубничка на березке: сексуальная культура в России. Москва : Время, 2010. 608 с.
18. Кругляк М.Е. Проблема підкинутих дітей на тлі модернізаційних процесів Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі підросійської України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. Вип. 33 . Вінниця, 2020. С. 24–34.
19. Линденберг В. Материалы к вопросу о детоубийстве и плодоизгнании в Витебской губернии. Юрьев : Тип. К. Матиссена, 1910. 86 с.
20. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. СПб. : «Дмитрий Буланин», 2000. Т. 1. 548 с.
21. Надзор над родильными приютами. *Волынь*. 1896. № 156. 16 июля. С. 3.
22. Новое уголовное уложение. Высоч. утвержденное 22 марта 1903 г. СПб.: Изд. Каменноостр. Юрид. Книжн. Магаз. В. П. Анисимова, 1903, 253 с.
23. Объявления. *Южный край*. 1897. № 5561. 15 марта. С. 4.
24. Паршин Л.К. Чертовщина в Американском посольстве в Москве, или 13 загадок Михаила Булгакова. Москва : Книжная палата, 1991. 208 с.
25. Смерть от аборта. *Киевлянин*. 1907. № 132. 14 мая. С. 2.
26. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб. : В Тип. Второго Отд. Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1845. 898 с.
27. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, с приведением статей других томов Свода законов, на которые сделаны ссылки и указания в этом уложении (изд. 1866 г.). Москва : Тип. Шюман и Глушкова, 1867. 623 с.
28. Хоменко С. Заборона на аборти розколола Польщу. Чим закінчаться протести. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55033971> (дата звернення: 16.02.2021).
29. Avdeev A., Blum A., Troitskaya I. The History of Abortion Statistics in Russia and the USSR from 1900 to 1991. *Population*. 1995. No. 1. P. 39–66.